

דניאלה מלר | ילדה כותאב; נעלי אילת ותפוחים מסוכרים
שמן על קנבס | 2019

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם

גיליון שישי | דצמבר 2019

אורה זלטקין, שרית ללום ודלית יסעור בורוכוביץ | "את השם לא הכרתי, את אבא שלי הכרתי" – השפעת המשפחה ומסגרות החינוך על עזיבת הדת בקרב נערות מהציונות הדתית

תקציר

מחקר זה מבקש לבחון לעומק את תופעת עזיבת הדת בקרב נערות ונשים צעירות בחברה הציונית-דתית. המחקר מתמקד בשאלה כיצד מתארות נשים אשר גדלו בחברה הציונית-דתית ועזבו את הדת את הקשר שלהן עם משפחותיהן, וכיצד הן מתארות את השפעת המשפחה ומערכות החינוך על עזיבתן את הדת. זהו מחקר איכותני ונעשה בו שימוש בכלים של הגישה הנרטיבית – ראיונות עומק מובנים למחצה. המחקר מבוסס על אחד עשר ראיונות עם נשים אשר צמחו בתוך החברה הציונית-דתית לפי הגדרתן, והתרחקו מהדת. כמקובל במחקר איכותני, הניבו הראיונות תיאורים גדושים ובהם מחשבות, רגשות, מאוויים וחוויות אישיות של המרואיינות.

במאמר זה נתמקד בשתי תמות עיקריות שחזרו בראיונות השונים: (א) ההורים מתוארים כסוכני הדת המרכזיים, ותפיסת העולם הדתי של הנערה מעוצבת באופן הקשור לבלי הפרד לאופי יחסיה עם ההורים בכלל, ועם דמות האב בפרט. ו- (ב) ההתרחקות מהדת נובעת מתפיסת הדת כמגבילה, והיא מזוהה עם התרחקות מהמשפחה, בעוד שסוכני חברות דתיים חוץ משפחתיים (תנועת הנוער הדתית, אולפנה,

שירות (לאומי) משמשים כנתיב שחרור מהדת. המסקנה העיקרית העולה מהמחקר היא שאצל מרבית המרואינות עזיבת הדת הייתה כרוכה ברצון להתרחק מהמשפחה, בעקבות אפיוני קשר משפחתי אשר תוארו כמלווים בקונפליקטים, בחוסר אינטימיות ובאיסורים רבים.

אורה זלטקין: עובדת סוציאלית

שרית ללום: עובדת סוציאלית

דלית יסעור-בורוכוביץ: ראש החוג לקרימינולוגיה במכללת עמק יזרעאל. עובדת סוציאלית במקצועה ופמיניסטית בתפיסת עולמה. תחומי מחקר: מגדר; אלימות אינטימית נגד נשים; אתיקה. ספרה "אלימות אינטימית – עולמם הרגשי של גברים מכים" התפרסם בשנת 2003 בהוצאת רסלינג.

מילות מפתח: נערות בציונות הדתית, עזיבת הדת, סוכני חיברות דתיים

מבוא

קווים לדמותה של הציונות הדתית

היהדות האורתודוקסית איננה עשויה מקשה אחת, וכיום, יותר מבעבר, ניכרים הבדלים ברורים וחדים בין קבוצות שונות בתוכה. ההבחנה העיקרית היא בין החרדיות ובין הציונות-הדתית, שחבריה נקראים גם דתיים-לאומיים (נאמן, 2012). שתי הקבוצות נאמנות להלכה היהודית, אך הציבור הציוני-דתי, בניגוד לציבור החרדי, מכיר בציונות ונוטל חלק פעיל במפעל הציוני. רבים בציונות הדתית מדברים על שילוב שלושת הערכים – תורת ישראל, עם ישראל וארץ ישראל – ומבססים את התמיכה בלאומיות היהודית ובהקמת מדינה ליהודים כנובעת מתורת ישראל. משולש הזהות הציוני-דתי מגדיר, אמנם, באופן כללי, את ערכי הליבה של המחנה, אך בה בעת גם תורם לערפול גבולותיו ולגיוון בתוכו, שכן לכל אחד מרכיבי הזהות הללו ניתנים פרשנויות ודגשים שונים, היוצרים בתוך הציונות הדתית זרמים ותת-זרמים (הרמן, 2014; קפלן, 2017). ככלל, החברה הציונית-דתית מאופיינת במחויבות דתית, לצד הישגי המודרנה (כגון היחס למדע והישגיו, לאמצעי התקשורת וכיוב'). השקפת העולם הציונית-דתית רואה עצמה כתשובה הולמת לאתגר שמציבים חיים של שמירה על

מסורת בתוך עולם שחלו בו תמורות בזמן החדש (אלקובי, 2008). הציבור הדתי מבטא באורחות חייו את ההכרה בצורך להסתגל, במידת האפשר, לעולם המודרני ולערכיו. היחס לדת ממקם את המחנה הציוני-דתי (להלן – הדתי) כולל אגפיו הליברליים, בתוך המגרש האורתודוקסי. ההבחנה המקובלת היא בין שתי קבוצות קצה: האגף השמרני, המכונה "חרדי-לאומי" או "תורני-לאומי" (להלן חרד"ל/תורני) והאגף הליברלי, המגדיר את עצמו "דתי-מודרני" או "אורתודוקסי-מודרני". בפועל, רק מיעוט מכלל האוכלוסייה הדתית-לאומית משתייך במובהק לאחד הקצוות הללו, והרוב נמצא בתווך (חיון, 2013). אף על פי כן, באגפים השמרניים שבתוכו, יש שמתייחסים לדתיים הליברלים בקצה השני של הסקאלה כאל "נאו-רפורמים", בגלל יוזמות של הזרמים הללו למתוח את גבולות ההלכה והמנהגים האורתודוקסיים, בייחוד בכל הקשור לתחום הטעון של מעמד האישה (אלקובי, 2008; הרמן, 2014).

אוכלוסיית הציבור הדתי מהווה היום כ-22% מכלל האוכלוסייה היהודית (הרמן, 2014). מהסקר העדכני האחרון בנושא הדתיות שנערך ב 2012 על ידי הלמ"ס עולה, כי קבוצת הליבה הדתית לאומית מונה כ-400,000 איש, ויחד עם שתי הקבוצות – החרד"לית/תורנית והליברלית/מודרנית – גודלה עולה למעל 600,000 נפש. ערך זה קרוב מאוד לשיעורה של קבוצת ההגדרה "דתי" בסקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2013). מתוכם כ-30% עזבו את הדת בעשור האחרון. בשל הגיוון הרב בין משפחות ובין קהילות. במאמר זה נשתמש בביטוי "דתיות" כדי לתאר את הנשים והנערות המשתייכות לציונות הדתית, על זרמיה השונים.

גם בקרב הנוער הדתי-לאומי קיים מגוון גדול בין תת זרמים בחברה, הן ברמת האדיקות הדתית והן במידת הפתיחות לחברה החילונית. ככלל, צעירי הציונות הדתית נוטים לראות את זהותם היהודית כחלק בלתי נפרד מזהותם הישראלית, ועם זאת, הם מובחנים כקבוצה ייחודית בדפוסי ההווי והתרבות שלהם לעומת קבוצת השווים שאינה דתית. הם חשים עצמם חלק מתרבות הנעורים המערבית המודרנית אך גם שונים ונבדלים ממנה בתחומים רבים. הם משתייכים למסגרות נפרדות של חברות בהן לתנועות הנוער הדתיות מקום מרכזי. מסגרות אלה מביאות את הנוער הדתי-לאומי להתגבש כקבוצה תרבותית, המצהירה על ייחודיותה ומפגינה את הסתייגותה, הן כלפי קבוצות נעורים אחרות והן כלפי עולם המבוגרים. בני

הנוער מגבשים ומגדירים את סגנונם האישי על פי השתייכותם הקבוצתית, וזו מסייעת להם להתמודד עם העדר הכוונה ברורה בסוגייה המורכבת לכל אדם דתי – שילוב בין ערכים מעולמות שונים (נאמן, 2012).

בתהליכי גיבוש זהות בקרב בני נוער בחברה הציונית-דתית, כמו בחברות רבות אחרות, נשזרים יחד מסרים והשפעות של המשפחה, הקהילה, קבוצת הגיל וכמובן מוסדות החינוך הפורמלי. המשפחה היא סוכנת החברות הראשונית והבסיסית, הן מבחינה כרונולוגית כסביבה הראשונה שמקיפה את הילד, והן מבחינת המאפיינים הראשוניים שלה כמסגרת המספקת את עיקר צרכיו של הילד ומעצבת את הנורמות והערכים איתם הוא יוצא לעולם (Schachter & Ventura, 2008). בחברה הדתית-לאומית, המשפחה היא גם המסגרת היחידה והבלעדית שניתן לקיים בה יחסים אינטימיים-ספונטניים (פיוטרקובסקי, 2010). כל אלה, מעניקים למשפחה תפקיד מרכזי ודומיננטי כמסגרת מלכדת ומשמעותית מבחינה רגשית וערכית, וכמעצבת הזהות הראשונה במעלה. על כן ניתן לראות במשפחה את סוכנת הדת המרכזית, זו שבתוכה מתגבשת זהותו הדתית של היחיד. למעשה, הדת והמשפחה מחזקות זו את זו בדרכים גלויות וסמויות, שכן ייסוד המשפחה, הולדת ילדים ודאגה לחינוכם הן מצוות דתיות מפורשות (נאמן, 2012).

האישה במשפחה הציונית-דתית

מקומה של האישה ביהדות האורתודוקסית, כפי שהתפתח בעולם ההלכה במשך מאות שנים, שונה ממקומו של הגבר. במרחבים בני זמננו של לימודים תורניים ושל פסיקת הלכה, סוגיית המגדר רגישה ושנויה במחלוקת וערכי הפמיניזם זוכים למגוון התייחסויות. אופני ההתמודדות עם האתגרים שמעמידה התנועה הפמיניסטית בפני נשים דתיות משתנים בין תתי הקבוצות בציונות הדתית. קשת העמדות והדעות בהקשר זה נעה בין התנגדות מוחלטת לכך שנשים ילמדו לימודים תורניים הנחשבים גבריים, ובראשם לימודי תלמוד או התנגדות לכך שנשים יעסקו בפסיקת הלכה, לבין תמיכה ועידוד שותפות של נשים בזירה הדתית והתורנית (פוקס, 2011; ינאי-ונטורה, 2011). הוא הדין בנוגע לעמדות בכלל, ולעמדה הערכית בפרט, כלפי שוויון ופמיניזם. יש להדגיש שאין מדובר בשני קטבים, אלא במגוון של גישות מורכבות (פוקס, 2011; Hartman, 2007).

סוגיית המגדר קשורה ישירות לאורח החיים הדתי-הלכתי. למשל, נורמות לבוש ונורמות הפרדה בין המינים. בחברה הציונית-דתית נוצרו פערים בנורמות הללו. קוד הלבוש המאפיין את הציבור הדתי אינו אחיד בין תתי הקבוצות, ובדומה לחברות אחרות בישראל ולמדינות מערביות אחרות, הוא מאופיין גם בשונות בין-דורית. לשם המחשה, נציג את המנעד הרחב בנושא כיסוי הראש של נשים הנמנות עם קבוצות דתיות: יש שמכסות את שערן בפאה, ויש שחובשות כובע או עושות כן במטפחת. יש שמכסות את כל שיער ראשן, יש המכסות את חלקן, ויש המכסות את מיעוטן. לעומתן יש שאינן מכסות את שיערן כלל (קורן, 2011; קפלן, 2017). הפער בין החיים המודרניים והציבוריים לבין החיים הדתיים יוצר התנגשות לכאורה: חירות אישית לעומת מערכת חוקים מכפיפה, ביטוי ייחודי לעומת אחידות בלבוש ובתפילה, שיוויון ודמוקרטיה בחברה הכללית לעומת היררכיה ופטריארכליות במסגרת ההלכתית בקהילה ובמשפחה (ינאי ונטורה, 2011; קהת, 2008; Avishai, 2008).

ילדות והתבגרות במשפחה דתית

ליס והורוואץ' (Lees & Horwath, 2008) מציגים מחלוקת בין חוקרים ביחס לתחושת השייכות המשפחתית של ילדים הגדלים במשפחות דתיות (נוצריות ומוסלמיות). יש שטענו, כי אין הבדל בין תחושת השייכות המשפחתית של ילדים ממשפחות דתיות לעומת ילדים במשפחות שאינן דתיות. אחרים טענו, שיש שוני מהותי בין חוויית השייכות למשפחה דתית לעומת משפחה שאינה דתית, שכן החיים במשפחה הדתית כרוכים בחובות רבים יותר המוצגים כחובות שהם מצד אחד משפחתיים, ומצד שני "לשם האמונה". הבדל זה משקף את המעורבות הדתית הנדרשת מילדים הגדלים בתוך משפחות דתיות. מעבר לחובות המוטלים על ילדים במשפחה הדתית, מחקרים שונים מראים כי השתייכות למשפחה דתית גובה מחירים רגשיים בחזיתות שונות. לדוגמא: ילדים ממשפחות דתיות עלולים להיות מושא ללעג בקבוצת השווים על מידת האדיקות של המשפחה; ריבוי ילדים הרווח במשפחות דתיות מוביל פעמים רבות לחוסר תשומת לב לפרט במשפחה, או לקיפוח כלכלי ומחסור חומרי (Frosh, 2004; Marks, 2004). עם זאת, על פי עדותם של הילדים שהשתתפו במחקרם של ליס והורוואץ' (Lees & Horwath, 2008) לדת יש תפקיד מרכזי בחיי המשפחה הדתית. אמנם, לעיתים היא מצמצמת ומגבילה אך במקביל היא עשויה להיות גורם מועיל בהקניית ביטחון וזהות.

ההיבטים החיוביים שיש לשייכות למשפחה דתית תוארו במחקר אחר שעסק בחיי היום-יום של משפחות דתיות מזויות ראייה אקולוגית (Loser, Klein, Hill & Dollahite, 2008). ממחקר זה עולה כי הדת תופסת מקום משמעותי בכל האספקטים בחיי המשפחה הדתית. החוקרים מיינו את השפעותיה של הדת על המשתתפים במחקר לארבע מערכות עיקריות: (1) אינדיווידואלית (2) משפחתית (3) מרחבית-מבנית (4) חברתית. במערכת האינדיווידואלית המשתתפים דיווחו שהדת משפיעה על ההתנהגות האישית בצורה מקיפה הכוללת בחירת סגנון לבוש, דרך הדיבור ואופן השיחות, תפיסת סדר היום ותפיסת הדמויות המשמעותיות. במערכת המשפחתית, המשתתפים דיווחו כי הדת משפיעה על יחסי הגומלין המשפחתיים והלכידות המשפחתית, מאחר שהיא שמה דגש על חשיבות המשפחה ומטרותיה, שכן המשפחה נתפסת פעמים רבות כמסגרת משמעותית לקיום האמונה וחוקיה. ממצאים דומים נמצאו גם במחקרו של גולן (2010) שמצא, כי למשפחה תפקיד משמעותי ביותר בהתייחסות צעירים לדת, למנהגיה ולערכיה.

זהות בנות מתבגרות במשפחה הדתית

חוקרים אשר בחנו את המרכיבים החברתיים בזהותן של בנות בחברה הדתית בהשוואה לבנים, מצאו כי כישוריהן החברתיים של בנות גבוהים מכישורי הבנים, וכי המרכיבים החברתיים משמעותיים יותר לעיצוב זהותן של הבנות (פישרמן, 2000). אף כי תכונה זו איננה מאפיינת דווקא בנות דתיות, וההבדל בין בנים ובנות בהקשר זה הוא אופייני לגיל ההתבגרות (Schachter & Ventura, 2008), מרכיב זה התברר כמרכזי בזהות הדתית של בנות עד כדי כך שבכוחו למנוע את עזיבת הדת ולשמש כמשענת להתחזקות דתית. המרכיב החברתי עשוי לעודד את עזיבת הדת ולסחוף את הנערה הדתית אל העולם החילוני, כמו גם הצורך ברכישת עצמאות ואוטונומיה. כאשר הנערה חווה קשיים או הגבלות בקבלת העצמאות, היא נדחפת להתנהגויות המבטאות מרדנות, מעין "מלחמת עצמאות אמונית", והדבר עשוי להובילה לעזיבת הדת (פיוטרקובסקי, 2010).

גורם נוסף בעיצוב זהות המתבגרת הדתית מתייחס להיבט הקוגניטיבי. לעיתים הבת הדתית מתנסה בהתנהגות שאיננה בהתאם לנורמות המקובלות, מתוך רצון לבחון האם היא מוכנה

לאמץ התנהגויות אלו כחלק מאישיותה וזהותה. התנסויות מעין אלה (של בדיקת גבולות ובחינת המערכות המשפחתיות והקהילתיות) אופייניות לגיל ההתבגרות (Schachter & Ventura, 2008) אך בקרב נערות הגדלות בחברה דתית, לעיתים קרובות, הן יוצרות מתח רגשי ותחושת כישלון ודחייה העלולים להוביל לעיתים לעזיבת הדת (Smith & Denton, 2005). בעיקר כאשר התלבטויות והתנסויות אלו אינן זוכות להכלה ונתפסות בעיני ההורים והמורים כשליליות (גולן, 2010; פישרמן, 2000).

נאמן (2012) מציינת כי במשפחות רבות האב שולט במערכת המשפחתית הדתית, דבר המעצב את האווירה המשפחתית. בהתאם לכך, מתוארת האם במשפחות הללו כשותפה סבילה אשר אין לה עמדה עצמאית. דפוס זה נמצא כמוביל לתחושת בדידות אצל הבת הדתית ומביא להתרחקותה ממשפחתה. מחקרים אחרים מלמדים כי נערות שעזבו את הדת גילו הערכה שלילית להוריהן, בעיקר לאב, שאותו חוו במקרים רבים כעוין או כנעדר מהבית (גולן, 2010; Beit-Hallahmi & Argyle, 1997).

המעבר מן הבית אל המוסד החינוכי

אתגר היסוד בחברה הציונית-דתית – ההתמודדות עם התנגשות ערכי הדת והמודרנה – הוביל להתפתחותו של דפוס ייחודי; העברת האחריות החינוכית אל המוסד החינוכי, או לגורמי חינוך אחרים (הרמן, 2014). אמנם, גם החרדים נוהגים לשלוח את הבנים ללמוד במוסדות פנימייתיים אולם הבנות החרדיות ברובן לומדות בסמינרים ברוח "בית יעקב" שאינם מוסדות פנימייתיים (הורביץ, 2016) ואילו רבות מהבנות בציונות הדתית נשלחות גם הן למדרשות במתכונת פנימייתית. השוני בא לידי ביטוי בעיקר במהלך שנות ההתבגרות, כאשר הבנים נשלחים ללמוד בישיבה תיכונית והבנות נשלחות ללמוד באולפנה. במוסדות חינוך אלה תהליך החברות אינטנסיבי יותר מבחינה דתית ומבחינה חברתית (הרמן 2014; נאמן 2012). לדברי פישרמן (2000), העתקת האחריות החינוכית מן ההורים אל סוכן חברות אחר בעל השפעה חברתית ודתית עוצמתית, מובילה את ההורים להוריד מעליהם את עול החינוך ולראות במסגרות החינוכיות תחליף לחינוך הביתי.

במסגרות החינוך לבנות מתחולל בשנים האחרונות תהליך המקביל לתהליכי השינוי בחברה הדתית כולה, גיוון מוסדי, הפרטה והתחזקות תורנית. האולפנות הכוללות מסגרת של

פנימייה, שהן במידה רבה המקבילה לשיבות התיכונות, התרבו והתגונו. במקביל, רבים מבתי הספר התיכוניים ללא פנימייה הפכו לאולפנות עירוניות על ידי הוספת שעות תורניות למערכת והעלאתו של רף ההקפדה על דרישות דתיות (הרמן, 2014). בהקשר זה, אין להתעלם מן התנודתיות המתקיימת בכל הקשור לשירותן של נשים בצבא בימים אלו (קפלן, 2017). הכרעה חשובה עומדת לפתחן של תלמידות כיתות י"א וי"ב בחינוך הממלכתי דתי – האם להתגייס לצבא או ללכת לשירות הלאומי. זו היא אחת ההחלטות הראשונות שהן מקבלות בחייהן הבוגרים מתוך עצמאות. ההחלטה מושפעת מהאופן בו הן תופסות את זהותן ובה בעת משפיעה על המשך עיצוב זהותן. רוב מכריע של רבנים וגם מנהל החינוך הממלכתי דתי, מתנגדים לשירות צבאי של נשים. אף על פי כן, על פי הערכות שונות (בודאי-היימן, 2016) כ- 25% מבוגרות החינוך הממלכתי דתי מתגייסות לצה"ל בשנים האחרונות. אם בעבר, רוב המתגייסות הגיעו מקרב התיכונים הדתיים (מוסדות שנחשבים פחות דתיים), הרי שבשנים האחרונות חלה ירידה בשיעור המתגייסות מקרב בוגרות התיכונים, ובמקביל עלה שיעור המתגייסות בקרב תלמידות האולפנות והתיכונים היוקרתיים (בודאי-היימן, 2016).

מאפיינים של עזיבת הדת בקרב צעירים בציונות הדתית

בית הלחמי וארג'יל (Beit-Hallahmi & Argyl, 1997) מצאו במחקרם, כי רק מיעוט קטן של אנשים דתיים גיבשו לעצמם זהות דתית מבחירה, ורוב האנשים חברים בקבוצה דתית מתוקף לידתם בקהילה דתית ומתוקף שייכותם החברתית. לטענתם, הבחירה היחידה העומדת בפני אלה שנולדו לקהילה דתית היא להכריע בשלב מסוים בבגרותם אם להישאר בקהילה הדתית בתוכה נולדו או לעזוב אותה. לעומתם, נאמן (2012) מתארת את עזיבת אורח החיים הדתי כהליך אישי סובייקטיבי ומתמשך, המתרחש לאורך זמן בתוך צפונותיו של היחיד, ועיקריו השתנות של תפיסות והתנסויות הקרובות לגרעין הפרטי ביותר של האדם.

בשנת 2012 ערכה הלמ"ס מחקר על התמורות ביחסם של אנשים לדת במשך חייהם. הממצאים מלמדים כי מתוך כ-600,000 דתיים-לאומיים, 9% הפכו לחילונים או ללא-דתיים על פי הגדרתם, ו-21% הפכו למסורתיים שאינם דתיים. בסך הכול, 30% לפחות עזבו את

אורח החיים הדתי של ילדותם (למ"ס, 2013). אולם, מספר הנשים הדתיות העוזבות את אורח החיים שגדלו בו הוא קטן יותר ממספר הגברים שעושים זאת (מרגוליס, 2016). הסבר נפוץ להבדל נעוץ בכך שהמתבגרת המתלבטת ביחס לדת עושה זאת מתוך בית ההורים, תוך שמירה על קשר הדוק עמם. כך הם יכולים להבחין בהתלבטויותיה והתנסויותיה בשלב מוקדם יחסית, ולהתערב ולנסות להשפיע עליה ביתר קלות. זאת בשונה מהבנים המתבגרים, שרבים מהם נשלחים כבר בגיל ההתבגרות המוקדם לשיבות ופנימיות ומתרחקים מבית ההורים והשפעתו (פישרמן, 2000).

במחקרים רבים שעסקו בעזיבת אורח החיים הדתי, העזיבה תוארה כקשורה למערכת מורכבת של גורמים, ולרוב כללה יותר מגורם אחד (נאמן, 2012) ביניהם השפעת הסביבה החברתית. לכך מתוסף מרד הנעורים, המתבטא בקרב צעירים בגיל ההתבגרות בנטייה להתמרד נגד הוריהם ונגד המוסכמות בהן הם גדלו (מרגוליס, 2016; Schachter & Ventura, 2008). מפגש של מתבגר דתי עם חברת הרוב החילונית, עשוי להוביל אותו לרצות להידמות לרוב, או לפחות לטעום מאורחות חיים (Lees & Horwath, 2008). גורם נוסף לעזיבת הדת אשר לדברי מרגוליס (2016) מאפיין לא מעט יוצאים בשאלה, הינו משיכה לאורח חיים חופשי וכמיהה לעצמאות. נחקרים דיווחו כי עזבו את הדת לאחר שחשו שהיא פוגעת בעצמאותם ובחירותם הבסיסית. לתפיסתם, דורשת הדת ציות מוחלט, השוללת את תחושת האני והרצון האישי, ואינה מאפשרת חקירה חופשית וביטוי אישיות (גולן, 2010; אלגביש, 2011).

קפלן (2017) מתייחס לכך שבמקרים מסוימים עזיבת החברה הדתית נובעת מסיבות שאינן קשורות לערכיה או לאורח החיים הנהוג בה, אלא לרגשות שהיחיד חש כלפי החברה עצמה. לדבריו, יוצאים בשאלה חשים לעיתים, כי שינוי באורח החיים יהווה מעין קרש הצלה או פתרון לבעיות אישיות, משפחתיות וחברתיות שהם חווים. נאמן (2012) מצביעה על הגורם העיקרי לעזיבת אורח החיים הדתי, והוא מקומה של המשפחה בחיי הנער או הנערה. לדבריה, העוזבים את אורח החיים הדתי נוטים לעשות רציונאליזציות שונות לעזיבתם, מתוך הקושי להביע את הממד הרגשי שהוביל אותם לכך, אשר כרוך באופן מהותי בקשרי משפחה. גם מרגוליס (2016) שמה דגש על הממד הרגשי, וטוענת שכאשר המתבגרת הדתייה

אינה מאושרת ונמצאת בקונפליקטים מתמידים עם משפחתה, סביר להניח שתפתח תחושות כנגד הדת, ותחוש שגם הדת אינה מסבה לה אושר.

המשפחה כמרכיב מרכזי בגיבוש הזהות הדתית

המתבגרים מוקפים במעגלים רבים של השפעה הכוללים, בין היתר, את הוריהם, קבוצת השווים, בתי הספר ואמצעי התקשורת. ככל שמתחזק תהליך האינדיווידואליזציה בתרבות המערבית כך גובר הצורך לעצמאות ואחריות בקרב המתבגרים (Schachter & Ventura, 2008). על אף העלייה במידת האוטונומיה של מתבגרים, השפעת היחסים המשפחתיים נשארת ההשפעה המשמעותית. כך לדברי קולינס ולאוסן (Collins & Laursen, 2004) המתארים את בית ההורים כסוכן החברות הראשון במעלה, שהוא גם סוכן הדת המרכזי. חינוך ילדים לאורח חיים דתי מתרחש בראש ובראשונה על ידי ההורים בין כותלי ביתם, בהיותם מופת לחיקוי והזדהות או לחילופין מוקד למרד והתנגדות. גם נאמן (2012) מצאה כי דתיות ההורים היא סוכן משמעותי ביותר של חינוך ישיר ועקיף לאימוץ אורח חיים דתי או להסתייגות מאורח חיים זה. בחינוך עקיף, שעשוי להוביל לעזיבת הדת, היא כוללת דתיות בלתי מספיקה ובלתי מודגשת, חוסר התאמה בין התנהגות ההורים לבין דרישותיהם מילדיהם, חוסר התאמה בין התנהגות ההורים לבין הנאמר על ידם, היעדר עקיבות לאורך זמן וחילופי מסרים המבטאים פעמים רבות פערי דתיות בין ההורים. החינוך הישיר שעשוי להוביל לעזיבת הדת כולל לדבריה היעדר הכוונה ישירה, אי-התווית דרך ואי-הצגת דרישות מן הילדים בתחום הדתי, העברת האחריות אל גורמי חינוך אחרים, והיעדרה של עשייה דתית משותפת.

חוקרים שונים מצאו, שהעשייה הדתית המשותפת של ילדים עם הוריהם הינה בעלת משמעות רגשית וחוייתית רבה. עשייה משותפת זו, מביאה להגברת יחסי קרבה ולטיפוח תקשורת מיטיבה, הבנה וכבוד הדדי במסגרת המשפחתית המעניקה לילדים הזדמנות לחלוק עם הוריהם את ערכיהם, להיות איתם יחד ולחוות במשותף התנסויות רגשיות, רוחניות וערכיות סביב העולם הדתי (Dollahite & Thatcher, 2008; Loser et al., 2005; Smith & Denton, 2005).

למבנה המשפחה ולדפוסי היחסים בה יש השפעה על גיבוש הזהות של היחיד בכל התרבויות, וכך גם במקרה של גיבוש זהות דתית (גולן, 2010; Frosh, 2004). רבים ממי שדיווחו כי משפחתם מאופיינת בתפקוד לקוי, ציינו שחוו את שמירת המצוות ככזו אשר נכפתה עליהם באופן ישיר ובאופן עקיף כאחד, דבר שגרם לתחושות של לחץ וחרדה, שבהמשך הדרך הוביל להתרחקות מאורח החיים הדתי (מרגוליס, 2016). התנכרות הורים לילדיהם היא בעלת השלכות רגשיות הרסניות, מאחר שאחד הצרכים הבסיסיים ביותר של האדם הוא הצורך שיקבלו אותו ויאהבו אותו בשל מי שהוא (Slote, 2016). בהקשר הדתי, כאשר הורים דוחים ילד אשר אינו מתנהג בהתאם לנורמות ההלכה, הוא מרגיש שההערכה כלפיו מותנית במעשיו ובהתנהגותו, והוא חסר את היציבות שמקנה קבלה הורית ללא תנאי. יחס כזה פוגע בדימוי העצמי שלו, שכן הילד חווה את עצמו כאמצעי שנועד למטרה גבוהה יותר והיא האמונה. ככל שההורים מגיבים בתקיפות ובדחייה רבה יותר כלפי התנהגות הילד, כך תחושות הילד קשות יותר (מרגוליס, 2016; Bierman, 2005).

המערכת המשפחתית משליכה על האופן בו ישפיעו גורמים אחרים על השקפת עולמו של המתבגר, אמונתו והתנהגותו הדתית. על פי איכות ההתקשרות הרגשית בשנות הילדות, מתפרשת גישתו של הילד אל היקום ואל האל, שכן הילד איננו מכיר את דמות האל ישירות אלא בעקיפין, באמצעות הוריו. הוא מבסס את הקשר שלו עם דמות האל לפי דגם ההורים (מרגוליס, 2016). כאשר ישנה התקשרות בטוחה בין הילד להוריו, נתפסת דמות האל כחיובית. כאשר ההתקשרות אינה בטוחה והתפקוד המשפחתי בעייתי, תהיה תפיסת דמות האל שלילית, ויהיה קושי לממש את הפוטנציאל הרגשי והרוחני שהדת יכולה להעניק ליחיד (Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; Bierman, 2005).

מצב המחקר בתחום

לדברי קפלן (2017) העיסוק בנושא היחסים המשפחתיים בציונות הדתית לגווניה מצומצם באופן בולט. זאת ועוד, המחקרים העוסקים בציונות-הדתית נוטים לטענתו להתמקד בממשק שבין אידיאולוגיה, תיאולוגיה, פוליטיקה ושירות צבאי, וניכר כי הם נמנעים מלדון במרקמי החיים הבסיסיים של העוזבים את הדת בחברה הציונית-דתית כמו ביחסים המשפחתיים. לדבריו: "... בולט חסרון של אתנוגרפיות ושל אנתרופולוגיה קהילתית,

כלומר תיעוד ופרשנות של רבדים שלמים של חיים ושל מקומם בחיי חברי קהילות אלו... כך, למשל, מעגלים חברתיים, תרבותיים ודתיים 'רכים' ו'גמישים' רבים של הבורגנות הציונית דתית נזנחו כמעט לחלוטין" (קפלן, 2017; עמ' 222). המחקר הקיים בנושא עזיבת הדת בקרב הציונות הדתית, מתמקד יותר בנערים ופחות בנערות (לדוגמה – מחקרו של אלגביש, 2011; ואחרים) וקיים מחסור במחקר המתאר את חוויותיהן וסיבותיהן האופייניות של נערות שעזבו את הדת.

שיטת המחקר

מטרת המחקר הנוכחי הייתה להבין כיצד מתארות נשים, אשר גדלו בחברה הציונית-דתית ועזבו את הדת, את הקשר שלהן עם משפחותיהן, וכיצד הן מתארות את השפעת המשפחה על עזיבתן את הדת. שיטת המחקר שנבחרה היא השיטה האיכותנית, מתוך כוונה לאפשר למרואיינות לספר את סיפורן ולבטא את עצמן באופן מלא וטבעי ככל האפשר. באיסוף הנתונים נעשה שימוש בראיונות עומק חצי מובנים. המחקר הוא רטרוספקטיבי והוא מבוסס על המתודולוגיה הנרטיבית. סוג מחקר זה מתאים במיוחד לחקירת נושא שמטרתו לתאר במפורט ובאופן הוליסטי את הטמון בתופעות, בתהליכים ובפרשנויות סובייקטיביות שאינם ניתנים לצפייה ישירה (ליבליך, זילבר ותובל-משיח, 1995; Narayan, 2001).

המשתתפות במחקר

במחקר המתואר להלן רואיינו אחת עשרה נשים יהודיות, שכולן הגיעו מהחברה הציונית-דתית והתרחקו מהדת ('דתל"שיות' – דתיות לשעבר). מקצתן באות מרקע חרדי-לאומי, האחרות מרקע ליברלי יותר. לאור מגוון הקבוצות בציונות הדתית בחרנו לצורך מחקר זה נשים שהסטטוס הדתי שלהן (לפני ואחרי עזיבת הדת) יהיה **מוגדר על ידן**. זאת ברוח המחקר הפמיניסטי הגורס כי הפרספקטיבה של כל אישה נוצרת מתוך חוויותיה, ולכן ההגדרה שלה והידע שהיא מביאה עמה ייחודיים וסובייקטיביים, ומשתנים בהתאם לתנאים האישיים, המשפחתיים והחברתיים בהם נוצרו. עיקרון בסיסי בתפיסה זו הוא מתן קול וייצוג

לנשים בעלות זהויות שונות, שפעמים רבות קולן לא נשמע, או הושקע (Narayan, 2001; Tang, 2002).

בין המרואיינות ניכרת שונות במאפיינים סוציו-דמוגרפיים, גילן נע בין 24 ל-42. איתור המרואיינות התבסס על שלושה מקורות: פרסום מודעה בארבע קבוצות פייסבוק של חוזרים בשאלה, היכרות אישית של שתיים מכותבות המאמר, ואיתור מרואיינות חדשות דרך המרואיינות שכבר נבחרו (בשיטת "כדור שלג"). לאחר שקיבלנו את שמותיהן של מרואיינות פוטנציאליות פנינו אליהן טלפונית וביקשנו את הסכמתן להתראיין, וכאשר נפגשנו איתן החתמנו אותן על טופס הסכמה מדעת. הראיונות כולם נערכו במהלך שנת 2019. לא מדובר בקבוצה המייצגת אוכלוסייה כלשהי, ואין המשתתפות במחקר מייצגות אלא את עצמן ואת סיפוריהן האישיים. עם זאת ראוי לציין שכל המרואיינות באות ממה שקפלן (2017) מכנה "הבורגנות הציונית-דתית", קבוצת אוכלוסייה שיש מעט מאוד מחקר עליה.

מהלך המחקר

הראיונות נערכו בעזרת שימוש במדריך ריאיון חצי מובנה. השאלות העיקריות בריאיון היו: "ספרי לי על עצמך" ו"ספרי לי על קשריך עם משפחתך" ובמהלך הריאיון נשאלו שאלות הרחבה כמקובל במחקר מסוג זה (Kvale, 1996). הראיונות ארכו בין 30 ל-60 דקות, הוקלטו ותומללו על ידי כותבות המאמר. מרבית הראיונות נערכו בביתן של משתתפות המחקר, על פי בקשתן. בכל ראיון השתתפה מראיינת אחת ומרואיינת אחת בלבד. ברוח המחקר הפמיניסטי, ההיכרות האישית עם המרואיינות וקיום הראיונות ב"מגרש הביתי" שלהן שימשו כאמצעים לצמצום יחסי הכוח בין החוקרת לנחקרת, כמו גם ליצירת אמון ופתיחות (נגר-רון, 2014; Tang, 2014).

ניתוח הנתונים

ניתוח הראיונות נעשה על ידי כותבות המאמר. תחילה ניתחה כל אחת את הראיונות בנפרד ולאחר מכן, נערך דיון משותף ונערכה סינתזה בין הכותבות. העבודה התבצעה בשלושה שלבים עיקריים. שלב ראשון – ניתוח פתוח: כל אחת קראה את כל הראיונות מתחילה עד סוף כדי לזהות ולחשוף תמות מרכזיות הרלוונטיות לשאלת המחקר בהתבסס על הטקסט

השלם. שלב שני – דיון משותף בתמות שעלו בניתוח הראשוני ודיוק ההגדרות של נושאי התמות שעלו. הדגש בשלב זה היה על מיפוי הדפוסים הבין אישיים שתיארו משתתפות המחקר, ובעיקר תמות יחסים קונפליקטואליות ויחסים עם דמויות משמעותיות בילדות ובגיל ההתבגרות (רבינוביץ וקסן, 2010). שלב שלישי – ניתוח רוחבי (cross-cases analysis) של כלל הראיונות והעלאת הממצאים על הכתב. ניתוח זה דומה במידה רבה לניתוח תוכן המקובל במחקרים מהסוג של 'תיאוריה מעוגנת בשדה' (Strauss & Corbin, 1990). עם זאת, מכיוון שאופי הראיונות היה נרטיבי והסיפורים האישיים של המשתתפות היו משמעותיים להבנת התהליכים שעברו עליהן ולהבנת הקשרם, התבסס המחקר גם על ראיית הריאיון הבודד כטקסט שלם תוך דגש על דמות המספרת ויחסיה עם הוריה (Gergen & Gergen, 1988). ספקטור-מרזל (2010) טוענת, כי במרבית המחקרים המתבססים על החקירה הנרטיבית, המסגרת הפרשנית צומחת מניתוח קבוצה של סיפורים, וכי להשוואה בין סיפורים יש חשיבות רבה בהבהרתם ותיקופם של הרעיונות הפרשניים.

ממצאים

כפי שתואר בפתיחת מאמר זה, תהליכי עזיבת הדת של נשים מהציונות הדתית בכלל ושל משתתפות המחקר הנוכחי בפרט, שורשם בסיבות שונות: אישיותיות, משפחתיות, סביבתיות ותרבותיות. במאמר זה בחרנו לתאר בהרחבה ולעומק שני גורמים מרכזיים בתהליך עזיבת הדת, שחזרו ועלו מדבריהן של המרואיינות, ועל כן זוהו כסיבות שאינן רק אישיות פרטיות אלא ככאלה שיש להן מרכיב מבני עמוק ומהותי, ומשום כך הן נתפסו על ידינו כאמינות, אותנטיות וניתנות להעברה (Gilligan et al., 2003). הגורם הראשון והמרכזי יותר הוא המרכיב המשפחתי, והגורם השני הוא המסגרת החינוכית-החברתית, שפעמים רבות מושפעת מהבחירה של הורי המרואיינת.

א. "לא היה מקום לשיח, לא היה מקום לאנשים, רק לחוקים" – היחסים במשפחה כמעצבי

היחס לדת

מרבית המרואיינות מתארות את הקשר והחיבור שלהן לדת בילדותן ובגיל ההתבגרות כחלק בלתי נפרד מהקשר עם הוריהן, המתואר על ידן כקשר בעייתי. הן מתארות את הדת ככזו אשר תווכה להן על ידי הוריהן באופן מחמיר ומגביל הכולל ויכוחים ועונשים רבים, כך שהדת נתפסה בעיניהן כסמכותית ואוסרת, שלילית ומגבילה, וככזו שיש להתרחק ולהסתתר מפניה. כאשר לא צייתו לחוקי הדת אם בטעות ואם בכוונה – הוריהן הענישו אותן. לדוגמה מספרת ערבה:

כשאני הייתי קטנה ובטעות מדליקה או מכבה את האור בשבת, אז זה היה אוי ואבוי, 'תנשכי את האצבעות חזק!'... להכאיב לעצמי כדי לכפר על החטא שעשיתי.

היא מוסיפה ומתארת את האווירה הדתית בבית:

על זה חנכנו אותי, שמי שלא שומר מצוות אז אוי ואבוי לו. אני חושבת שזה גם מה שהבריח אותי מהדת, כי המיקוד היה על מה מותר ומה אסור, בעיקר על מה אסור, ופחות על היופי שבדת, שהיום אני יכולה לראות את היופי שבדת ואני מרגישה מחוברת ליהדות. אבל המותר ואסור הזה הוא כיבה אותי, זו החוויה שלי, שזה כיבה אותי כי לא היה מקום לשאלות ולא היה מקום לשיח, לא היה מקום לאנשים, רק לחוקים – וזה הבריח אותי. היום ההורים שלי הם במקום אחר, אבל אז הם היו מאוד נוקשים בדבר הזה וזה מאוד הבריח אותי.

גם אביגיל מספרת על יחס מחמיר מצד הוריה "בשם הדת" עד כדי אלימות:

אצל הורי על כל דבר הפתרון זה היה מכות. וזה גם התירוץ של אבא שלי או גם של אמא שלי. היה איזה משהו שכתוב בתורה שמותר להכות את הילד. בשביל חינוך. אני לא זוכרת בדיוק מה, אבל הם היו מרביצים ואז שולפים איזה פסוק.

אליה מתארת כיצד חשבה כאשר הייתה קטנה שאביה הוא המייצג של אלוהים, בגלל הביטוי "זה עונש מהשם" שלא הבינה. היא מספרת:

את השם לא הכרתי, ולא היה לי כלום אתו. את אבא שלי הכרתי, את העצבים שלו, את המכות. לי וגם לאחיות שלי. כשאימא ניסתה לעצור אותו הוא היה אומר "בעזרת השם הן יהיו ילדות טובות" ופלאח, סטירה, מכה, משהו. אז את לומדת לחבר בין האל ובין מכות ועונשים ומה כבר ההבדל?

אולם גם מי שלא חוותה אלימות ועונשים מתארת את הקשר עם ההורים בכלל ועם האב בפרט כקשר המבוסס בעיקר על איסורים וכללים דתיים, קפדנות ודרישות, ומעט אינטימיות ומעורבות רגשית ויומיומית בחייה. וכך, בנוסף לעונשים על אי ציות לדת וחוקיה, אצל כמה מהמרואיינות עולה כי הקשר בין ובין אביהן הוא בעל משמעות רחבה, עקב תפיסת האב כשולט במערכת הדתית במשפחה. בקרב מרואיינות אלה, הקשר עם האב סובב בעיקר סביב נושאים דתיים ונעדר חוויות שאינן קשורות לדת. כך נוצר ריחוק בין ובין אביהן, ובהתאם, ריחוק בין ובין הדת. ניתן לשמוע זאת בדבריה של טל:

לא היה לי אף פעם קשר עם אבא שלי... אני לא זוכרת זמן שישבתי עם אבא שלי ושיחקתי או שדיברתי או שהיה לי כיף אתו [...] לאחים שלי יש להם את הקשר הדתי אתו, בית כנסת, תפילין, לומדים בישיבה שהוא למד. אבל לי אין את זה אז אין לי כלום אתו.

ומוסיפה שרי:

על זה חנכנו אותי, שאין מקום לשאלות ולא היה מקום לאינטימיות, ולא היה מקום להתלבטויות שלי. כאילו אין אנשים, רק חוקים. וזה היה מה שאבא שלי שידר כל הזמן. לא עניין אותו מי אני כילדה, מה החלומות שלי, מה מעניין אותי...אלא רק אם אני מתנהגת לפי החוקים והכללים של הדת או לא.

בקרב המרואיינות עלה היבט משפחתי נוסף, שאחראי לבקיעים בתפיסת הדת: פערים ברמת הדתיות בין ההורים. פערי הדתיות בין ההורים ביטאו מבחינת המרואיינות חוסר עקביות והציבו קושי בגיבוש הזהות הדתית שלהן. אצל אחדות קיבלו פערי הדתיות משמעות של מסרים כפולים. אצל אחרות, נתלה הפער בהבדלי אישיות, כאשר אב המשפחה תואר כדתי יותר וכדמות דומיננטית ונוקשה, ואילו האם תוארה כפתוחה יותר מבחינה דתית וכדמות מאזנת המנסה לגשר על הפער. פער זה יצר אצלן תפיסה כי ככל שהאדם דתי יותר כך הוא נוקשה יותר, ובעצם כך, שהדת נוקשה ואינה מקום נעים עבורן. ניתן לראות זאת בדבריה של רונה:

אנחנו כן משפחה סבבה אבל [עם] חינוך נוקשה של אבא שלי. ממש ממש נוקשה. כל הזמן היה מלא חוקים... לנו עוד אמא שלי הייתה עוזרת... אבל זה לא [היה] תקין. ההורים משקרים כזה, זה שאימא שלי צריכה לעשות דברים מאחורי הגב של אבא שלי וזה. בית כזה לא נעים [...] תחשבי כמה כל פעם הוא מקשר את הדת שלו או את הדברי תורה שלו למשהו נגדי... ואימא שלי לא תגן עליי מפני אבא שלי, היא בקושי יודעת להגן על עצמה.

חוסר העקביות והמסרים הכפולים באים לידי ביטוי גם בפערים שהורגשו ביחס של ההורים לילדים השונים ופערים בדרישות שנדרשו מהם. לעיתים פערים אלו תסכלו ובלבלו את המרואינות, ואף יצרו ריחוק בינן לבין החברה שהקיפה אותן, שכן הקודים הראויים לא היו ברורים להן, כפי שניתן לראות בדבריה של שמחה: "החינוך של ההורים שלי היה חינוך עם מסרים מבלבלים ועם סתירות ביניהם וזה גם הרחיק אותנו מהחברה..." נושא מהותי שעליו מדברות חלק מהמרואינות הוא היחס השונה של ההורים כלפי בנות שעוזבות את הדת לעומת בנים שעזבו את הדת (לעתים – אחיהן של המרואינות). דבריה של אביגיל ממחישים את מורכבות הנושא:

אני לא כל כך בקשר עם המשפחה שלי כי אני פוחדת להיפגע, כי אני יודעת שקשה להם עם זה שאני לא דתייה קודם כל כי אני בחורה. עם האחים הבנים היה יותר קל... אני חושבת שזה קשור לזה שהאישה צריכה להיות יותר צנועה, מאופקת ושמורה... יש לי עוד כמה אחים שהם לא דתיים, אחד שהוא יותר גדול ממני, עשה את התהליך הראשון של יציאה בשאלה... אבל כשהוא יצא ההורים שלי לא לקחו את זה קשה מידי [...] יש את כל עניין הצניעות, שלבנים עושים הרבה פחות בעיות. נגיד האחים שלי, אם ההורים שלי ידעו שהם יצאו עם בחורות זה לא יפריע להם כמו שהם ידעו שאני יוצאת עם בנים, לא שומרת נגיעה ושוכבת איתם. זה בגלל שבדת יש יחס אחר לנשים [...] יש את העניין של קרום בתולים וזה חייב להיות שמור וזה חייב להיות רק לאחר החתונה, שזה לא מקובל.

גם שרי, שאחיה הצעיר חזר בשאלה אחריה, מתארת את ההבדל ביחס ההורים בין בנים לבנות בכלל, ובהקשר הדתי בפרט:

תמיד היה אלי ואל אחותי מין יחס אחר, כאילו יותר מחמיר כזה, קפדני כזה. הרבה יותר מאשר כלפי האחים שלי. וההורים שלי הם לא צועקים או מענישים – יש להם "שיטת חינוך" שהם כאילו מתעלמים, "מחרימים" אותך. אז כשאני התחלתי להתרחק מהדת, כשהייתי בשירות לאומי – אבא שלי... בעצם גם אימא, בהתחלה הם כעסו עלי, איימו, לא דיברו איתי כשבאתי הביתה. לא שאלו איך אני, מה קורה איתי. לא גירשו אבל פשוט התעלמו. וזה מצחיק, כי זאת הייתה תקופה שעוד ממש התלבטתי, ואולי אם הם היו עוזרים לי ומקשיבים אז הייתי נשארת... כשאחי עזב את הדת הוא פשוט הודיע להם, ואבא שלי ניסה לדבר אתו, לקח אותו לרב גם, אבל זהו. לא היו "ברוגזים". זה שמור לי ולאחותי.

ניתן, אם כן, לראות, כי היחס של מרבית המרואיינות אל הדת התגבש בתיווך הוריהן וברוח הקשר שלהן עם הוריהן. כאשר הקשר עם ההורים מתואר במונחים שליליים, כקשר קשה ודכאני, גם הדת נתפסת עבורן כנוקשה, מענישה, מפלה ואוסרת על חופש ובחירה אישית. כאשר ההורים מייצגים עולם מלא סתירות, חוסר אידון או חוסר צדק, גם הדת נתפסת באופן דומה. ההתרחקות מהדת נעשית כחלק מהצורך להתרחק מההורים, ולעתים כאמצעי או כתחליף להתרחקות כזו.

ב. "עזיבת הבית הובילה לעזיבת דברים קטנים... בפנימייה יכולתי לעשות מה שאני

רוצה" – מסגרות חברתיות כנתיב להתרחקות מהדת

התמה השנייה שעלתה באופן משמעותי מסיפוריהן של המרואיינות, היא השפעתם של סוכני חברות חוץ-משפחתיים על תהליך עזיבת הדת. מרבית המרואיינות מתארות את עזיבת הדת כתהליך הדרגתי, המאופיין בהתרחקות מבית ההורים תוך כניסתם והשפעתם של סוכני חברות נוספים. הקושי בחינוך מוביל הורים רבים מהציונות הדתית לשלוח את בנותיהם בגיל ההתבגרות ללמוד ולהתחנך באולפנות לבנות (הרמן, 2014). לאחר התיכון, פונות רבות מהנערות במגזר הדתי לשירות לאומי, הנחשב כמסגרת מוגנת לבת הדתית בהשוואה לצבא. שלוש המסגרות הללו – תנועת הנוער, אולפנות לבנות, ושירות לאומי – הן מסגרות השייכות לציונות הדתית, מזוהות עם ערכיה ובמידה רבה מאפיינות את אורח

החיים הציוני-דתי. לאור זאת, התמונה המעניינת במיוחד היא, שדווקא מסגרות אלו מהוות קטליזטור בתהליך עזיבת הדת.

שלוש מהמרוויינות מספרות כי היציאה לתנועת הנוער גרמה להן לבחון מחדש את התפיסות הדתיות שעליהן חונכו. זיו מספרת: ...

לאט לאט הייתי מתחילה לצאת בערב שישי, אומנם לבני עקיבא... ומזה פתאום התחלתי להשתמש בטלפון, התחלתי לגשש ככה בשושו שלא ידעו בינתיים...

בדומה לה מספרת שרי:

עד שהלכתי לבני עקיבא לא כל כך הייתי מודעת שההורים שלי... שהבית שלנו, הוא יותר חזק בדת מהסביבה שלנו... אצלנו הכל היה קשה כזה. אסור. אבא שלי... פחדתי ממנו הרבה שנים, למרות שהוא היה מאוד מכובד אצלנו ביישוב. הוא לא רצה שאני אלך לתנועה, אבל לא היו לו סיבות למנוע ממני כי מסיב כל הבנות שרצו הלכו... ושם פתאום התחלתי לראות שמה שהוא אומר זה לא ככה אצל אחרות. שיש הורים שמדברים על דברים עם הבנות שלהם, שיש כללי לבוש פחות מחניקים...

באופן דומה, גם עזיבת הבית למוסדות חינוכיים דתיים, מהווה גורם משמעותי בתהליך עזיבתן את הדת של חלק מהמרוויינות. שתיים מהמרוויינות תיארו את המעבר ללימודים באולפנה עם פנימייה כקרש הצלה מביתן, אשר נחוזה עבורן כמקום לא טוב. הן מספרות, כי עם המעבר לאולפנה הן החלו להתרחק ולהתנתק מביתן, תהליך שהוביל עם הזמן להתרחקות גם מהדת. ניתן לראות לדוגמא את סיפורה של רונה:

באיזה שהוא שלב הפסקתי לחזור [הביתה]. עזיבת הבית הובילה לעזיבת דברים קטנים. זאת אומרת... בפנימייה יכולתי לעשות יותר מה שאני רוצה. התחלתי ללבוש בגדים שהם לא לא צנועים, אבל נגיד חצאיות שהם לא עד הרצפה אבל מכסות רק את הברך עם מכנס מתחת. הפסקתי ללבוש גרביים, התחלתי ללבוש חולצות קצרות.

הוריה של יהודית שלחו אותה ללימודים באולפנה חרדית, מאחר שהחלו לראות אצלה סימני שאלה סביב הדת. מן הסתם, חשבו שמוסד חינוכי נוקשה ומחמיר יותר יגביר את מחויבותה לדת. בשונה משאר המרוויינות שמציגות את המעבר ללימודים באולפנה כחלק

מתהליך השתחררות מבית ההורים ומהדת, המעבר לאולפנה החרדית לא אפשר ליהודית לבטא עצמה באופן חופשי, ואף להיפך, הגביל אותה עוד יותר. מהלך זה הגביר אצלה את תחושת הריחוק מהדת:

אצלנו כולם למדו באולפנה דתית-לאומית. ודווקא אותי העבירו לחרדי כי ראו סימני שאלה.... הם חשבו שאם אני אעבור לחרדי אז אני אהיה יותר, אהיה דתייה. מה שגרם לי הכי אנטי....כי חרדים, הם מחנכים על הפחדה והסתה. אם תדליקי את האור בשבת תיכרת לך האצבע.

כמה מהמרואיניות ציינו את השירות הלאומי כגורם משפיע וסופי בתהליך עזיבת הדת. לדוגמא, שמחה שהביעה רצון לעזוב את הדת כבר בגיל צעיר בעקבות עזיבת אחותה את הדת, אך עזבה את הדת באופן סופי רק כאשר יצאה לשירות הלאומי: "כשיצאתי בעצם לשירות הלאומי, אז עשיתי את השירות עם אנשים חילוניים ואז יותר התחברתי לזה, ושם חזרתי לגמרי בשאלה."

עזיבת הדת מתוארת אצל המרואיניות שוב ושוב כתהליך ממושך של התרחקות מבית ההורים, תוך חקירה ובחינה של התפיסות שעליהן חונכו. רונה מיטיבה לתאר את התהליך הארוך והממושך של חיפוש אחר תחליף לבית הוריה ולדת שהייתה שם. היא מספרת, כי על אף שרצתה להישאר דתייה, תחושת הבדידות שליוותה אותה בפנימייה, המפגש עם בנות שאינן דתיות, המרחק מבית ההורים – כל אלו השפיעו על התרחקותה מהדת:

בתקופה שעברתי לירושלים (לפנימייה) התחלתי ללבוש מכנסיים שזה איזו שהיא נקודת ציון בתהליך עזיבת הדת... אבל גם אז הייתי עוד דתייה. אבל בשבתות שם הייתי כל כך בודדה. הבנות שלא היו דתיות, היו יוצאות... ואני הייתי יושבת ולא עושה כלום. ממש הרגשתי את הבדידות הזאת. אז אמרתי 'טוב, כפרה', הייתי מדברת עם אלוהים ככה, חופשי... הייתי אומרת לו 'תקשיב נשמה, לא נראה לי שאני ושבת זה הולך כל כך. לא יודעת למה נתת שבת. למנוחה, לאהבה, לשמחה?! אבל הבאת אותי למשפחה שאין מנוחה, אין שמחה, אין אהבה'. פתאום ביום שישי, שהוא זמן של משפחתיות, אתה עוד יותר מרגיש את הלבד. ממש תחושה כזאת. אז התחלתי בלגעת קצת בטלפון ולהחביא מתחת לכרית, התלבטויות מול עצמי. חברה הייתה אצלי ואמרתי לה 'אולי לא נשמור

שבת? נראה לי פשוט מטומטם' ואז היא 'יאללה וזה' ואז פשוט לא שמרנו. הייתה לי תחושה מוזרה אבל לא פחד... ופשוט מאז החלטתי שאוקיי, אז כנראה שלא. ועדיין היו לי מחשבות. יום אחד אני אחזור בתשובה, תשובה לייט. תמיד היה לי כזה 'בסדר אלוהים, בסוף זה יסתדר. בסוף כשיהיה לי בית נורמלי אני ארצה להיות אתך'. ואני חושבת שעם השנים, עם הזמן הבנתי שלא. זה תהליך כזה. אחר כך עשיתי שירות לאומי... ושם כבר התחלתי עוד יותר. כל הבנות שהיו איתי בדירה היו דתל"שיות כאלה, גם עם כל מיני סיפורים... גם שם ממש הרגשתי, הם היו חוזרות סופ"ש להורים ואני לא הייתי חוזרת להורים. אז הייתי ממש מרגישה את הלבד. הייתה לי אז דירה גדולה ממש. ולא היה אינטרנט ולא היה לי מחשב. פשוט הייתי יושבת והייתי משתגעת, משתגעת. לא היה לי פלאפון. אז גם שם, היה לי עוד כל מיני ירידות. את מבינה? עוד, 'בשביל מה? בשביל מה? בשביל מה?' ועם הזמן זה גם הפך להיות שכלי. זאת אומרת, אוקיי. את נורא רוצה להיות דתייה, אבל למה? מה יש שם? משפחתיות וזה, אבל את יכולה למצוא משפחתיות גם לא בדת. מה כל כך יש שם? ועם הזמן הבנתי שזה לא. זהו.

בתיאורה של רונה ניתן לעקוב אחר האחדות שהיא חווה בהתחלה בין משפחה ודתיות ("בסדר אלוהים, בסוף זה יסתדר. בסוף כשיהיה לי בית נורמלי אני ארצה להיות איתך") לבין תהליך ההפרדה שנוצר אצלה בין משפחתיות ודת ("את נורא רוצה להיות דתייה, אבל למה? מה יש שם? משפחתיות וזה, אבל את יכולה למצוא משפחתיות גם לא בדת"). נראה, שההפרדה הפיזית של הנערה מבית ההורים ושליחתה למסגרות חינוך שאמורות לחזק את החינוך האמוני ולהשלים את החינוך הביתי, מעוררת במקרים רבים דווקא את האפקט ההפוך: היציאה למסגרות אלה מעצימה את הספקות שמקננים בלב הנערה, ומאפשרת לה את ההתרחקות מהדת, הרחק מעין ההורים. תיאורה האחרון של רונה, כמו גם תיאורים אחרים בסיפורי המרואיינות במחקר הנוכחי, מוכיח כי גורמי העיצוב המשמעותיים ביותר בבניית הזהות הדתית בחברה הדתית-לאומית, כלומר – בית ההורים ומסגרות החינוך הדתי – הם גם הגורמים המרכזיים האחראים על התרחקותן של נערות מהמסגרת הדתית.

דיון מסכם

במחקר זה השתתפו אחת עשרה נשים אשר גדלו במשפחות דתיות ועזבו את הדת. עם זאת חשוב לציין שהממצאים המתוארים כאן מבוססים על סיפוריהן ונסיבות חייהן הייחודיים של המשתתפות במחקר, ואין להכליל מהן על כלל המשפחות המשתייכות לציונות הדתית. מסיפוריהן של המרואיינות, כמו גם ממחקרים שונים שעסקו בעזיבת הדת, נראה כי עזיבת הדת מתרחשת מסיבות רבות ושונות אשר אינן קשורות אך ורק לסביבה המשפחתית והחינוכית, (מרגוליס, 2016; נאמן, 2012; פירמן, 2000). חוקרים שונים הסבירו, כי העוזבים את הדת נוטים לעשות רציונאליזציות שונות לעזיבתם תוך צמצום מקומו של הגורם המשפחתי, מתוך הקושי להביע ולהתחבר לממד הרגשי אשר כרוך באופן מהותי בקשרי משפחה ובביקורת עליהם (גולן, 2010; מרגוליס, 2016; פריש אטיאס, 2012; Hoskins, 2014; Lees & Horwath, 2008). המחקר הנוכחי מדגיש שוב את מרכזיותו של הגורם המשפחתי הרגשי בתהליך עזיבת הדת, הן בפני עצמו, והן כחלק מהיותו זה "ששולח" את הנערה למוסד חינוכי המרחיק אותה מהבית.

השפעת היחסים המשפחתיים על תפיסת הדת

נאמן (2012) מסבירה כי על פי איכות ילדותו של היחיד, מתפרשת גישתו אל היקום ואל האל. מרגוליס (2016) מוסיפה עוד כי הילדה איננה מכירה את דמות האל ישירות אלא בעקיפין, באמצעות הוריה, ועל כן היא מבססת את הקשר עם דמות האל לפי דגם ההיקשרות עם ההורים. כאשר ההתקשרות אינה בטוחה או התפקוד המשפחתי לקוי, תפוס הנערה את דמות האל כשלילית, ותתקשה לממש את הפוטנציאל הרגשי והרוחני של הדת. מחקרים שונים שעסקו בעזיבת הדת של בני נוער שגדלו במשפחות דתיות, הן בישראל והן בארצות ודתות אחרות, מצאו כי היחסים עם המשפחה הם גורם דומיננטי ביותר בעזיבת הדת, וכי הדת מזוהה, לטוב ולרע, עם "משפחתיות" (גולן, 2010; אלגביש, 2011; מרגוליס, 2016; פריש אטיאס, 2012; Bierman, 2005; Dollahite & Thacher, 2008; Frosh, 2004). מרבית המרואיינות במחקר זה, תיארו את היחסים במשפחתן כיחסים המאופיינים בנוקשות וקפדנות דתית עוד מילדותן. יחסים אלה באו לידי ביטוי בפרט בהקשר הדתי. הן מספרות

כי הוריהן הענישו אותן כאשר בטעות או בכוונה לא צייתו לחוקי הדת, ומסבירות כי הדבר עורר אצלן תחושות שליליות כלפי הדת ואף רצון לעזוב את אורח החיים הדתי. שלוש מהמרואיניות מתארות כי העונשים מהוריהן עקב אי ציות לחוקי הדת כללו גם אלימות פיזית ומילולית.

מרגוליס (2016) מסבירה, כי מכל החוויות ההרסניות בחיי ילדים העלולות לפגוע במחויבותם לדת, התעללות הינה גורם מכריע. בין אם היא מינית, פיזית או מילולית, התעללות הורית מערערת את תחושת הביטחון של הילד בתוך המקום שאמור לשמור עליו יותר מכל – ביתו ומשפחתו. ילדות המלווה בהתעללות, או אפילו רק בהתעלמות מצרכיה של הילדה ומההכרה בהיותה אישיות אינדיבידואלית בשלבי התפתחות – תוביל את המתבגרת לקשר ולזהות בין הדת והאמונה ובין כאב והשפלה. זיהוי כזה עלול להוביל אותה לעזיבת אורח החיים הדתי. גם גולן (2010) שחקר 102 צעירים דתיים לשעבר, מצא שהקשר שלהם עם הוריהם היה טעון מאד בהשוואה לקבוצות אחרות.

בנוסף לדפוס היחסים בין הבת להוריה, כמה מרואיינות מתארות פערים בין שני ההורים ברמת הדתיות, כאשר האב, המתואר כדתי יותר, משמש כדמות דומיננטית ונוקשה, ואילו האם, המתוארת כפתוחה יותר מבחינה דתית, משמשת כדמות מאזנת, במקרה הטוב, ומקיימת את מצוות האב במקרה האחר. הילדה המעצבת את אישיותה בתווך זה שבין שני ההורים, קונה לעצמה את התפיסה כי ככל שהאדם דתי יותר כך הוא נוקשה יותר. היא חווה את הדת כסביבה נוקשה, שאין בה מקום להכיל את רצונותיה ואישיותה האינדיבידואלית המתפתחת. ממצא דומה מצא אלגביש (2011), שחקר 18 נערים מיהודה ושומרון שעזבו את הדת. גם הם תארו את הצורך לחקור את העולם, לבחור את דרכם האישית ולחמוק מהפיקוח המתמיד של הבית והחברה הדתית.

ממצאי המחקר הנוכחי מצטרפים לממצאי מחקרים קודמים (נאמן, 2012; Frosh, 2004; Lees & Horwath, 2008) שמצאו, כי המרכיב הדתי הינו המרכיב הדומיננטי ביותר בחיי משפחה דתית, וכי סגנון הדתיות של ההורים מהווה סוכן חינוך הן ישיר והן עקיף לדת ולמנהגיה. מחקרים אלה ציינו גורמים שונים בחיי המשפחה המאיימים על גיבוש זהות דתית של ילדיה: דתיות בלתי מספיקה ובלתי מודגשת, חוסר התאמה בין התנהגות ההורים לבין דרישותיהם מילדיהם, חוסר התאמה בין התנהגות ההורים בפועל לבין הנאמר והמוצהר,

היעדר עקביות לאורך זמן וחילופי מסרים המבטאים פעמים רבות פערי דתיות בין ההורים. גורמים מעין אלו נזכרו גם בראיונות השונים במחקר זה, ותוארו על ידי משתתפות המחקר כמסרים מבלבלים, שנחו כבלתי ניתנים לערעור, חקירה וספק. ממצאים ברוח זו מצאה גם פריש-אטיאס (2012), שראיינה 20 צעירים וצעירות על השפעת הוריהם ביחס לעזיבת הדת. חמש מהמראיינות תיארו את האב כדומיננטי יותר מהאם בחינוכן, וכדמות האחראית לתוון את הדת ולפקח על השמירה עליה במשפחתן. במקרים אלה נחוה האב כדמות מרוחקת, שאיננה מגלה עניין בחיי היום יום של הבת ובסוגיות המעסיקות אותה. מדבריהן של מראיינות אלו עולה, כי דפוס זה מוביל לתחושת בדידות ולתפיסת הדת כנוקשה, מה שהביא להתרחקותן הן ממשפחותיהן והן מהדת. גם גולן (2010) במחקרו מצא, שהצעירים שעזבו את הדת ייחסו משמעות רבה יותר להשפעתו של האב על בחירתם לעזוב את הדת. נראה כי תפקידו הרוחני של האב, שנתפס באופן סמלי כמורה הדתי של המשפחה (Hartman, 2007) (שם אותו במקום המזהה אותו, פסיכולוגית ורוחנית, כמייצג האל, וכאשר הוא נוקשה, מרוחק או מעניש – הדבר מרחיק את המראיינות ממנו ובמקביל – מהדת (Bierman, 2005)

בנוסף המראיינות מתארות תחושת שונות מסביבתן בילדות. יש המתארות את שונותן בחוסר חיבור פנימי לדת וחוסר הזדהות עם חוקיה; יש המתארות זאת בכך שמשפחתן הייתה אדוקה יותר או פחות מסביבתן, ויש אשר תיארו תחושת ניכור למשפחתן או לחלקים ממנה. סלוט (Slote, 2016) המתייחס לתהליכי ההתפתחות מפרספקטיבה אקולוגית, מסביר זאת בכך שכאשר יש קושי בתחושת שייכות בתוך המעגל הפנימי הראשוני (דהיינו – המשפחה) עלולה להיווצר תחושה של ניכור וחוסר שייכות גם כלפי המעגלים הרחבים יותר – השכונה, היישוב, הקהילה. נראה, כי חוויות של ניכור וחוסר שייכות בבית בשנות הילדות וההתבגרות, משליכות על היעדר רגש שייכות לסביבה או לדת. עם זאת, יתכן גם שהתהליך הוא דו-כיווני, כדבריה של אליה: "עד שיצאתי למדרשה לא היו לי בעיות עם הדרישות של ההורים שלי, ברגע שנפגשתי עם בנות שאצלן הכללים היו פחות מחמירים, זה הרחיק אותי מהמשפחה והתחלתי להרגיש בבית שלי "אחרת" מכולם".

עזיבת הדת מתוך צורך בעצמאות

כמה מרואיינות מספרות, כי תהליך עזיבת הדת החל לא מתוך רצון לעזוב את הדת, אלא מתוך צורך לחקירה חופשית, לביטוי עצמי ועצמאות, צורך אשר הרגישו כי אין לו מענה בגבולות המשפחה הדתית. לדברי מרגוליס (2016) דבר זה מאפיין לא מעט יוצאים בשאלה, המדווחים כי עזבו את הדת לאחר שחשו שהיא פוגעת בעצמאותם ובחירותם הבסיסית. לתפיסתם, הדת דורשת ציות מוחלט, ובכך שוללת את תחושת האני והרצון האישי, ואינה מאפשרת חקירה חופשית וביטוי אישיות.

להגבלות הללו, החלות על גברים ונשים כאחד, מצטרפות הגבלות דתיות נוספות החלות על נשים בלבד. כאמור, מקומה של האישה ביהדות האורתודוקסית שונה ממקומו של הגבר (פישרמן, 2000; Hartman, 2007). סוגיית המגדר תופסת מקום גם ביחס לאורח החיים הדתי-הלכתי וגם ביחס לסוגיות משפחתיות אינטימיות (פיוטרקובסקי, 2010). בחברה הדתית, סוגיות כמו נורמות הלבוש, כיסוי השיער, ההפרדה בין המינים ועוד תחומים בחיי היום-יום, עלולים לגרום לחיכוכים רבים בין הנערות המתבגרות ומשפחותיהן (קפלן, 2017; Collins & Laursen, 2004). המרואיינות במחקר הנוכחי, מתארות את החברה הדתית כחברה שמאופיינת בשמרנות ובהטלת סנקציות על נשים, מבלי שהן מלוות בהסברים ובשיח אינטימי מצד ההורים או המחנכים. מדבריהן משתמע, כי חוסר זה החרף את מצוקתן ביחס לדת.

השפעת מסגרות חינוך על עזיבת הדת

המתבגרים הדתיים מוקפים במעגלים רבים של השפעה ופיקוח. מעגלים אלה כוללים את הוריהם, קבוצת השווים, מערכת החינוך, תנועת הנוער והקהילה (פריש אטיאס, 2012; Collins & Larsen, 2004). לכך מתוסף מרד הנוערים האופייני לגיל, הבא לידי ביטוי בקריאת תגר נגד הנורמות הנהוגות בבית ההורים ונגד המוסכמות החברתיות. ממחקרים קודמים עולה, כי השפעתן של מסגרות חברתיות על גיבוש זהות בקרב בני נוער דתיים חזקה יותר מהשפעת מסגרות אלה בקרב נוער שאינו דתי (בודאי-היימן, 2016; מרגוליס, 2016). דוגמא לכך ניתן לראות בהתייחסותן של המרואיינות לתנועת הנוער "בני-עקיבא". שתיים מהמרואיינות מספרות, כי היציאה לתנועת הנוער גרמה להן לבחון מחדש את התפיסות

הדתיות עליהן חונכו, וזאת על אף שמדובר בתנועת נוער דתית. לפי נאמן (2012), ההשתייכות לתנועות הנוער הדתיות מביאה את הנוער הדתי-לאומי להתגבש כקבוצה תרבותית, המצהירה על ייחודיותה ומפגינה את הסתייגותה, הן כלפי קבוצות נעורים אחרות והן כלפי עולם המבוגרים.

מרבית המרואיינות במחקר זה, מתארות את עזיבת הדת כתהליך הדרגתי המאופיין בהתרחקות מבית ההורים תוך כניסתם והשפעתם של סוכני חברות נוספים. דוגמא להשפעה כזו ניתן לראות בהתייחסותן של המרואיינות לתנועת הנוער "בני-עקיבא". גם המעבר ללימודים באולפנה עם פנימייה תואר כקרש הצלה מהבית אשר נחוזה במקום שאינו מיטיב לעומת האולפנה שנחותה כמקום המאפשר ביטוי עצמי ללא ביקורת ופיקוח ההורים. כמה מהמרואיינות סיפרו כי עם המעבר לאולפנה החלו להתרחק ולהתנתק מביתן, תהליך אשר הוביל לאחר זמן להתרחקות גם מהדת.

כפי שהתברר גם במחקר זה, לעיתים, מהווים מוסדות אלה דווקא קרש קפיצה לעזיבת הדת. בעוד שליחת הנוער ללימודים במסגרות דתיות אמורה להוות גורם המחזק את הילדים בנושאי אמונה ודת, ההודף תהליכי חילון(נאמן, 2012 ; Dollahite & Thatcher, 2008), עולה ממחקרים שונים (לדוגמה – פישרמן, 2000; פריש אטיאס, 2012; אלגביש, 2011; ואחרים) כי המציאות מורכבת יותר. העתקת האחריות החינוכית מן ההורים אל סוכן חברות אחר, מובילה את ההורים להוריד מעצמם את עול החינוך בכלל ובפרט את עול החינוך הדתי, ולראות במסגרות החינוכיות, טובות ככל שיהיו, תחליף מועדף. מסיפורי המרואיינות במחקר הנוכחי נראה, כי עזיבת בית ההורים נחוזה על ידן כחוסר רצון מצד ההורים להתמודד, ולעיתים אף כהשתקה או כהתעלמות מהספקות והצרכים הרוחניים שלהן ביחס לדת ולאמונה. כדבריה של שרי "זאת הייתה תקופה שעוד ממש התלבטתי, ואולי אם הם היו עוזרים לי ומקשיבים אז הייתי נשארת..." התייחסות כזו מתוארת גם על ידי חוקרים נוספים (פוקס, 2011; פישרמן, 2000; Hartman, 2007). גיליגן, (Gilligan, 1991) שחקרה רבות את עולמן של נערות, כותבת שבגיל ההתבגרות ניכר בקולן של נערות רצון עז לקשרים אותנטיים ולהתחברות. כתוצאה מכך, הן חוות חוסר קשר עם הקרובים להן ככוח המנתק ומרחיק אותן הן מעצמן והן מעולם המבוגרים. אין ספק, שהקול המרכזי העולה מדברי

המרואיינות במחקר הנוכחי, הוא צורך ביותר קרבה אינטימית ושיח פתוח עם הוריהן בנושאים הקשורים לאורח החיים בכלל ולדת בפרט.

מגבלות המחקר

יש לציין את המגבלות השונות הקיימות במחקר הנוכחי. ראשית, חשוב לציין שכל המרואיינות הן דתיות לשעבר שעזבו את הדת ומספרות על התהליכים שהובילו אותן בראייה רטרוספקטיבית, תוך בחירה להדגיש מרכיבים מסוימים שנתפסים בעיניהן, כיום, כחשובים במיוחד בתהליך עזיבתן שלהן את הדת. מכאן, שחוויותיהן האישיות אינן מייצגות את כלל הצעירות מהציונות הדתית ואף לא את כל אלו שעזבו את הדת. כן חשוב לציין את היות המדגם של משתתפות המחקר קטן מאד. למרות זאת, ניתן להגדיר פעמים רבות נרטיבים נשיים כצורת מחאה אינהרנטית על קיפוח שהתבטא בהשכחת מקומן בתרבות המוכרת לנו (Reinharz, 1993), וקולן של המרואיינות במחקר זה הוא קול שאיננו נשמע מספיק בשיח הציבורי וחשוב לשמעו (לחובר, 2014).

מגבלה נוספת, נעוצה באופייה המגוון של הציונות הדתית בעשורים האחרונים. קבוצה שמתקיימת בה שונות בין-אישית רבה, הן ברמת האדיקות הדתית והן במידת הפתיחות לחברה החילונית, ושההשתייכות אליה נעה על רצף רחב של אורחות חיים (קפלן, 2017). עובדה זו הקשתה עלינו להגדיר את אוכלוסיית המחקר ולשייכה. לפיכך, למרואיינות ניתנה אפשרות להגדרה עצמית של מידת הדתיות של משפחתן ומתוכן בחרנו לראיין את אלו אשר הגדירו את משפחתן כציונית-דתית. השוני במידת האדיקות והקפדנות המשפחתית, נמצא בבסיס סיפורי החיים של המרואיינות כחלק מההתייחסות המשפחתית והסביבתית לדת.

סוף דבר - היחסים עם המשפחה בשנות הבגרות

איכותה ואופייה של מערכת היחסים העכשווית בין המרואיינות, לאחר שעזבו את הדת, ובין בני משפחתן הדתית, נמצאת כקשורה לאיכותה ואופייה בילדותן. המרואיינות אשר תיארו ילדות במשפחה מורכבת ומלווה בקונפליקטים, סיפרו כי כאשר בחרו להתרחק מהדת הוריהן הגיבו בכעס ואף בניתוק. מרואיינות אלו דיווחו כי גם היום, לאחר שחלף זמן מאז עזיבתן את הדת, ועל אף שעברו תהליך התקרבות למשפחתן, הקשר עדיין מאופיין בקונפליקטים

וקשיים רבים. המשפחה היא מקום שבו מתערבבות תחושת ההשתייכות ותחושת הנבדלות, היוצרות שתיהן את הזהות האנושית. ניכר, כי קשרי משפחה בילדות המלווים בחוויות של ריחוק וניכור, משפיעים על איכות הקשר עם המשפחה גם בשנות הבגרות, ומובילים לריחוק מסוים ממשפחת המוצא המשמר את הזהות האינדיווידואלית ובפרט הזהות הלא-דתית שפיתחה מי שעזבה את הדת. עם זאת, ראוי להזכיר כי שתיים מהמרווינות סיפרו על קשרי משפחה קרובים בילדות ותיארו את ילדותן כטובה. מרווינות אלו סיפרו כי על אף שעזיבתן את הדת ציערה את הוריהן ואת בני משפחתן, משפחתן נשארה קרובה ותומכת. נראה, כי במשפחות בהן ההורים מקבלים את ילדיהן ללא תנאי, משוחחים עמם באופן מכבד, ומאזינים להם גם כאשר יש חילוקי דעות וערעור על מוסכמות ערכיות ודתיות, אזי עזיבת הדת איננה נחווית כניתוק מהמשפחה ואינה מהווה איום של אבדן המשפחה (מרגוליס, 2016; פישרמן, Dollahite & Thatcher, 2008; Lees & Horwath, 2008; Smith & Denton, 2000; 2005). הנוקשות ההורית המתקיימת במשולש היחסים הורים-נערה-דת והשפעתה על בחירתן לעזוב את הדת, כמו גם השפעת ההתרחקות מהמשפחה לאולפנה ולשירות לאומי, מספרת סיפור שחשוב להבינו בהקשר הרחב יותר של עזיבת הדת בציונות הדתית בכלל, ואצל נשם צעירות בפרט.

מקורות

אלגביש, י' (2011). *התרחקות מהדת בקרב בני נוער תושבי יו"ש*. חיבור לשם קבלת תואר מ"א. אוניברסיטת אילן.

אלקובי, א' (2008). הצד הנשי: נשות אברכים ציוניות-דתיות. *הגות בחינוך היהודי*, י(ח), 87-106.

בודאי-היימן, ר' (2016). *דת-מגדר-צבא: זהויות נשיות בין דת וצבא בישראל*. חיבור לשם קבלת התואר "ד"ר לפילוסופיה". אוניברסיטת אילן.

גולן, ד' (2010). *חילון בקרב יהודים בישראל: חקירת התופעה מנקודת מבט פסיכולוגית*. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת אילן.

- הורביץ, נ. (2016). *החברה החרדית – תמונת מצב*. ירושלים: המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- הרמן, ת' (2014). *דתיים? – לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014* (דו"ח מחקר). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וקס, א' (2011). קול משלה ולימוד תורה: הרב שמעון רוזנברג ופמיניזם תרבותי. בתוך מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (עמ' 771-790). שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- חיון, ד' (2013). "גם הקונסרבטיבים הם ציונים דתיים". NRG 29.1.2013.
- ינאי-ונטורה, ג' (2011). *בין שני עולמות אל עולם חדש: פמיניזם אורתודוכסי בישראל*. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". באר שבע: אונ' בן גוריון.
- לחובר, ע' (2014). ביוגרפיה נשית = מעשה פמיניסטי? בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות). *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 54-76). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליבליך, ע', זילבר, ת' ותובל-משיח, ר' (1995). מחפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים. *פסיכולוגיה, ה(1)*, 84-95.
- מרגוליס, פ' (2016). *היוצאים: מדוע דתיים עוזבים את הדת*. אשקלון: סלע מאיר.
- נאמן, נ' (2012). מקומה של המשפחה כגורם בעזיבת אורח חיים דתי של צעירים מהחברה הדתית-לאומית. בתוך י' ארנון, י' פרידלנדר וד' שוורץ (עורכים), *סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן* (עמ' 273-308). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- נגר-רון, ס' (2014). על דיבור, שתיקה ו"רפלקסיביות בזמן אמת" בראיונות עם נשים בעלות שוליות מרובה. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות*. (עמ' 112-133). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ספקטור-מרזל, ג' (2011). מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות). *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (96-63). באר שבע: הוצ' אוניברסיטת בן גוריון.

פיוטרקובסקי, מ' (2010). אומנות בניית המשפחה: על נשואי בוסר, חינוך למיניות ותכנון המשפחה, דעות 47, 23-26.

פריש אטיאס, א' (2012). השפעת ההורים על עיצוב זהותם הדתית של מתבגרים דתיים מזויית ראייתם של המתבגרים. חיבור לשם קבלת תואר מ"א. אוני' בר אילן.

פישרמן, ש' (2000). עלמה אבדה, זהותן האמונית של דתלשיות. ירושלים: חמד.

קהת, ח. (2008). פמיניזם ויהדות – מהתנגשות להתחדשות. ת"א: הוצ' משרד הביטחון.

קורן, ע' (2011). הרי אתה מחודש לי: מגדר, דת ויחסי כוח בטקס הנישואין היהודי. ירושלים: מאגנס.

קפלן, ק' (2017). חקר החברה היהודית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים. מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות, 51(2), 207-250.

למ"ס 2013. הסקר החברתי. נדלה מ -

https://www.cbs.gov.il/publications15/seker_hevrati13_1594/pdf/t13.pdf

רבינוביץ, מ' וקסן, ל' (2010). מודל לניתוח איכותני פרשני של דפוסים בין-אישיים. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות). ניתוח נתונים במחקר איכותני (436-413). באר שבע: הוצ' אוניברסיטת בן גוריון.

Avishai, O. (2008). 'Doing religion' in a secular world: Women in conservative religions and questions of agency. *Gender & Society*, 22(4), 409-433.

Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The Psychology of Religious Behavior, Belief & Experience*. London: Routledge.

Bierman A. (2005). The effects of childhood maltreatment on adult religiosity and spirituality; rejecting God the Father because of abusive fathers? *Journal for the Scientific Study of Religion* 44: 349- 359.

- Collins, W. A. & Laursen, B. (2004). *Parent-adolescent relationships and influences*. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 331–361). Hoboken, NJ: John Wiley.
- Dollahite, D. C. & Thatcher, J. Y. (2008). Talking About Religion: How Highly Religious Youth and Parents Discuss Their Faith. *Journal of Adolescent Research*, 23, 611–641.
- Frosh, S. (2004). Religious influences on parenting. In M. Hoghugh & M. Long (Eds.). *Handbook of Parenting: Theory Research for Practice* (pp. 98–109). London: Sage.
- Gergen, K. & Gergen, M. M. (1988). Narrative and the self as relationship. *Advances in Experimental Social Psychology*, 21, 17–56.
- Gilligan, C. (1991). Joining the resistance: psychology, politics, girls and women. *Michigan Quarterly Review*, 29, 501- 536.
- Gilligan C, Spencer R, Weinberg MK, Bertsch T. (2003). On the listening guide: a voice-centered relational method. In: Camic PM, Rhodes JE, Yardley L, (editors). *Qualitative research in psychology: expanding perspectives in methodology and design*. Washington DC: APA; 2003.
- Hartman, T. (2007). *Feminism encounters Traditional Judaism: Resistance and Accommodation*. Hanover, NH: University press of New England.
- Kvale, S. (1996). *InterViews*. California: Sage.
- Lees, J. & Horwath, J. (2008). 'Religious Parents... Just Want the Best for Their Kids': Young People's Perspectives on the Influence of Religious Beliefs on Parenting. *Children & Society*
- Loser, R. W., Klein, S. R., Hill, E.J., & Dollahite, D. C. (2008). Religion and the Daily Lives of LDS Families: An Ecological Perspective. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 37, 52–70.
- Marks, L. (2004). Sacred practices in highly religious families: Christian, Jewish, Mormon and Muslim perspective. *Family Process*, 43, 217–231.
- Meyers, C., Craven, T. & Shepard-Kraemer, R. (2001). Women in Scripture: A Dictionary of Named and Unnamed Women in the Bible (p.38). *The Apocryphal/ Deuterocanonical Books, and the New Testament*. Eerdmans Publishing Company.

Narayan, U. (2001). Minds of their own: Choices, autonomy, cultural practices and other women. In L.M. Antony (Ed.). *A mind of one's own* (pp. 418–433). Boulder, CO: Westview Press.

Reinharz, S. (1993). Feminist biography: The pains, the joys, the dilemmas. In A. Leiblich & R. Josselson (Eds.). *Exploring Identity and Gender: The narrative study of lives* (pp.37-82). Thousand Oaks, CA: Sage.

Schachter, E.P. & Ventura, J.J. (2008). Identity agents: Parents as active and reflective participants in their children's identity formation. *Journal of Research on Adolescence*, 18 (3), 449-476.

Slote, M. (2016). *Human Development and Human Life*. Springer.

Strauss, A. & Corbin, J. (1990). Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques. *Newbury Park, CA: Sage*.

Tang, N. (2002). Interviewer and Interviewee relationships between women. *Sociology*, 36(3), 703–721.